

Unitat i variació lingüística: una qüestió ideològica

Introducció

Ha estat reiteradament i justament afirmat que Pompeu Fabra fou un geni i alhora una persona hàbil per a dirigir l'elaboració de la codificació del català literari a començos del segle XX i per a fer entendre la necessitat vital que el col·lectiu dels catalanoparlants l'acceptessin disciplinadament i unitàriament.

Allò sobre què potser no s'ha aprofundit prou és en les teories en què sustentava les seves opinions. Bé que és cert que s'ha subratllat que en ordenar el català Fabra aspira a convertir-lo en llengua nacional, en canvi, no s'ha aprofundit suficientment sobre quines tesis descansa aquesta idea.

La meua voluntat és d'assenyalar els criteris encara vigents que l'Institut d'Estudis Catalans ha heretat del Mestre i que continua aplicant en la dialèctica unitat/variació lingüística a l'hora d'establir i d'actualitzar la normativa lèxica i gramatical.

Entre nosaltres, la qüestió de la funció de les variants diatòpiques en l'ús general de la llengua ha estat i és persistent i ens preocupa de manera particular. Tanmateix, la discussió sobre aquest tema acostuma a centrar-se principalment en el criteri quantitatiu: quanta variació hi ha d'haver en la codificació unitària?

Generalment, hi ha dues posicions extremes antagòniques: o es rebutja tant com es pot, en benefici de la compacitat de la llengua, o bé se sublima, amb la consciència que cal respectar la realitat tal com és, com una riquesa de què res no es pot perdre. Entremig, hom troba tots els matisos que es vulguin.

1. Llengua i dialecte

La idea que s'ha estès del concepte *dialecte* és plena de connotacions sociolingüístiques gens banals, fruit de tergiversacions ideològiques volgudes, estratègiques.

Arreu del món és general que el concepte *llengua* es refereixi a les variants dels parlars prejudicialment més prestigiosos i que, en canvi, *dialecte* al·ludeixi a les de categoria menor.

No oblidéssim que aquesta ideologia arriba fins i tot a aplicar la denominació de dialecte a allò que és una llengua respecte a una altra de dominant.

Hom afirma que aquest plantejament d'oposició qualitativa entre dialecte i llengua no té cap sentit des del punt de vista lingüístic. Però em sembla que cal matisar. Podem dir sintèticament que els dialectes estan destinats a convertir-se en llengües, la qual cosa n'implica una desaparició parcial, encara que sembli paradoxal. El pas de ser dialecte a ser llengua és la conseqüència de la voluntat col·lectiva dels grups humans d'ajuntar-se en projectes comuns i alhora de separar-se d'altres grups amb projectes distints. La decisió de sentir-se grup diferenciats condueix lingüísticament a l'establiment d'una normativa unitària mitjançant la conversió d'allò que eren dialectes en una realitat que se'n diu *llengua*, en la qual la variació geogràfica resta relativament amagada. Fer una llengua és triar, i triar implica inevitablement deixar de banda, marginar algunes

solucions, perquè si totes hi haguessin de caber, no ens mouríem mai d'un mateix estadi.

Fins avui la lingüística deixava sobreententent que les llengües són primer i que els dialectes són desviacions per degradació posteriors cronològicament. No. El procés és a l'inrevés: primer són els parlars heterogenis, sobre els quals, quan s'ha convingut delimitar territoris, estats, nacions, s'han construït les llengües, mitjançant un procés de depuració de la diversitat lingüística i de la sublimació d'una unitat tan artificial com ineludible.

La unitat de qualsevol llengua es plasma en la preceptiva, mitjançant la presència adequada de la variació que la caracteritza; els desequilibris hi atempten, tant si actuen per defecte com si actuen per excés. Pompeu Fabra ja va advertir dels perills de la dialectalització com a instrument separador, producte de l'afluïxament de pertinença a una mateixa única col·lectivitat lingüística. El Mestre entenia que "Havem de voler que el dialectes visquin pel bé de la llengua literària, que incessantment té necessitat de recórrer a ells per al seu renovellament i creixença; però pensem que una llengua literària, una llengua nacional, és alguna cosa més que un conjunt de dialectes, i que tot s'els nostres esforços han d'endrecar-se a aconseguir-ne la més gran unitat possible." (*Almanac de la Revista*, any 1919).

Els parlars són la realitat quotidiana, que es distancia més o menys, encara que generalment molt sensiblement, d'allò que hom ha acabat elegint com a referent lingüístic d'una comunitat. Es produeix un moviment, l'eix central del qual és el símbol establert, respecte al qual es pot parlar d'adhesions i desercions, segons la voluntat de confondre's realment en un sol grup unitari major o, en canvi, de mirar de fer renéixer el grup menor que se sent com a propi i al qual no es vol renunciar.

En un ordre diferent, l'estratègia de la separació pot tenir més d'una direcció: pot mirar de portar al revifament de grups considerats més petits dins el grup major, mitjançant la defensa històrica i sincrònica d'un localisme que es vol hegemònic; o bé pot tendir cap un objectiu molt distint: cercar l'hostilitat envers un grup que es presenta com a igual, encara que sigui hegemònic, per tal d'apuntar a favor d'un grup diferent, que es considera encara més gran que l'anterior, tot i que estrany des del punt de vista històric.

Els filòlegs es refereixen a la unitat de la llengua catalana a partir de percentatges de semblances i dissemblances entre els seus parlars. Recorren al grau de similitud o de diferència entre parlars per a diferenciar llengües, perquè aparentment és un indicador tan lògic, que ningú no s'adona fins a quin punt és fals. Si la societat catalanoparlant conegués la distància que hi ha, posem per cas, entre el sicilià i el llombard, o entre el romà i el venecià, veuria com es desploma immediatament el castell del criteri de la intel·ligibilitat per a identificar llengües i establir-ne fronteres. I potser no cal anar tan lluny ni a exemples tan ostensiblement evidents: quantes vegades un català del Principat no acaba d'entendre prou bé un parlant de la pagesia de Maó o un mariner d'Alcúdia?

Es tracta d'un fet que al meu entendre delata una veritat significativa: reconeixerà obertament el català del Principat que no entén un parlant de Maó o d'Alcúdia?

Si un parlar que avui és d'una llengua en el futur serà d'una altra, el motiu no raurà en el fet que tinguin solucions gramaticals, fonètiques i lèxiques més o menys diferents dels altres parlars, sinó en el fet que s'haurà decidit col·lectivament que no es vol ser parlants de la llengua originària; les diferències lingüístiques s'utilitzaran com a argument prioritari, però no en seran la raó de fons.

2. El prestigi de la variació: *autoodi i autoestima*

D'antuvi, vull remarcar un procés que és compartit per tots els sistemes lingüístics d'arreu i que és producte d'uns condicionants que pesen decisivament en l'ús de les llengües: el procés de mundialització, que duu inexorablement a l'homogeneïtzació, també en l'ús lingüístic.

Vegem algunes premisses bàsiques.

Primera: als territoris de llengua catalana s'està produint des de fa molts anys un procés d'igualació lingüística que implica l'enfortiment dels parlars d'una zona i el consegüent afebliment de la resta.

Segona: aquest procés no és una característica exclusiva ni especialment distintiva dels territoris de llengua catalana. És universal. I afecta no solament la llengua, sinó que transcendeix tot el comportament humà, tot allò que anomenem *cultura*.

Tercera: com a resultat del que acabo de dir, és general una actitud d'allò que en sociolingüística es coneix amb el nom d'*autoodi* respecte a les variants dialectals no privilegiades; actitud que és proporcionalment major com més allunyades se sentin dels parlars centrals hegemònics. I, és clar, es genera paral·lelament una actitud d'autoestima respecte als dialectes centrals i orientals o dels que en són pròxims.

La dinàmica de la vida moderna amenaça seriosament els dialectes actuals, per la via de l'estandardització. El procés és lent, però no s'atura: la introducció de formes lingüístiques noves de les àrees centrals i orientals, es barregen amb les més tradicionals d'altres zones i, després de conviure-hi un temps, que pot ser més o menys llarg, és fàcil que acabin imposant-s'hi definitivament i substituint les originàries genuïnes.

No obstant el que he afirmat sobre l'anivellament, suposar que els dialectes desapareixeran és suposar una cosa impossible; els dialectes evolucionen i es tendeixen a una igualació, certament. Ara, no podran deixar de ser mai la realitat material del símbol abstracte que és la llengua. Ningú no parla d'acord amb la codificació simbòlica, tot i que segons la situació sociolingüística la distància entre el parlar concret i la realitat simbòlica és més o menys accentuada.

3. La divisió politicoadministrativa dels territoris de llengua catalana: incidència en la variació

És evident que la divisió politicoadministrativa dels territoris de llengua catalana afavoreix el distanciament entre si i, doncs, lingüísticament col·labora a fer els seus habitants més estranys que no conciutadans. Una de les repercussions afecta la intel·ligibilitat de què he parlat. La fluïdesa que comportaria que no estiguessin dividits administrativament facilitaria una intel·ligibilitat sense dificultats, com passa en països les diferències dialectals dels quals són incomparablement més acusades. Aquesta realitat justifica, per exemple, que els mitjans de comunicació de Catalunya cerquin de tenir-hi una presència especial de la diversitat dialectal. Probablement això no caldria, en una situació política diferent, perquè les televisions locals ens acostarien adequadament la variació.

La política que no respecta la realitat històrica que ha ajuntat o separat territoris culturalment i lingüísticament amenaça la cohesió dels qui tradicionalment estaven units. El collage políticament dispers que es persegueix reproduceix en petit allò que en gran es dona entre realitats lingüísticament diferenciades; és a dir, com que es viu separadament com a comunitats reconegudes de dret, es magnifiquen les especificitats

peculiaris de cada territori respecte als altres amb qui es comparteix idioma i cultura, de manera que els trets distintius que conviurien en una normal dialèctica dins una gran comunitat, es converteixen en elements de reivindicació identificadora que actuen com a separadors d'un tot.

4. Unitat i variació: una qüestió ideològica i política

Si tenim en compte que, llevat d'alguns criteris molt generals, en cap llengua no hi ha un sistema objectiu que permeti establir el percentatge de cadascuna de les variacions diatòpiques amb què compta, haurem d'acceptar que llur inclusió en la normativa és una qüestió fonamentalment ideològica. I que, doncs, l'acostament o l'allunyament a la unitat sòlida respon a conceptes de què hom pot ser-ne més o menys conscient, però que a la fi tenen a veure amb l'autonomia que es vol atorgar a cada idioma i al grau de representativitat nacional que hom desitja que tingui. I els marges en aquestes solucions van des de la idea compacta infrangible de nació, fins a una concepció de fragments que cal diferenciar en una unitat en què hom creu poc i que pot tocar i toca el secessionisme.

I si admetem que l'equilibri entre unitat i variació és una qüestió ideològica, haurem d'admetre ensems que acaba essent una qüestió política, ja que les ideologies de tota mena es reflecteixen sempre en interessos de poder.

5. De dialectes a llengües: heterogeneïtat versus homogeneïtat

Les històries de les llengües no són sinó les transformacions des de l'heterogeneïtat cap a l'homogeneïtat; transformacions que pel seu caràcter no són mai definitives ni tancades: una homogeneïtat sempre pot fragmentar-se en heterogeneïtat; tot depèn dels equilibris de força entre els territoris, dels interessos polítics, econòmics, socials, etcètera.

D'una determinada variació territorial pot néixer una sola llengua o moltes, segons les possibilitats i les necessitats i les voluntats de les polítiques hegemòniques.

Els pobles no es formen predeterminadament, metafísicament; són el producte de la voluntat de les persones d'ajuntar-se i de separar-se, i les llengües en són l'instrument decisiu.

6. Oralitat i escriptura: materialitat i abstracció

La unitat dels idiomes acaba depenent de l'establiment de l'escriptura, és a dir, de l'establiment del seu codi, de les convencions gràfiques acceptades per un col·lectiu.

La relació entre cohesió, compacitat i llengua escrita única, és clara. La unitat del nivell escrit amaga la variació real, que continua existint naturalment en l'ús habitual oral. Al mateix temps, a l'hora de construir el codi ortogràfic, es procura de distanciar-lo de cap altre i més especialment dels qui puguin ser més amenaçadors, que són generalment els més acostats geogràficament.

L'escriptura, sense ser pròpiament la llengua, és el mitjà pel qual se'n fa o se'n desfà la idea. I s'estableix a partir de la concepció d'un territori que es consolida com a comunitat, com a poble, com a nació.

7. La variació: un tresor i una amenaça

A principi del segle passat Enric Prat de la Riba ja afirmava coses com la següent: "Tota societat tendeix a constituir per ella mateixa una llengua, o almenys, una forma determinada de parlar, *que uneixi més íntimament sos membres components y al unir-los entre sí els separi dels demás.*" (La cursiva és meva) (*Primer Congrés*, p. 666).

Com que les llengües, des de la voluntat simultània d'igualació i de diferenciació, afavoreixen decisivament les identitats, la realitat de l'oralitat, la variació dels parlars, es poden manipular, en el procés d'elaboració de l'escriptura, segons que convingui ajuntar o separar.

Pompeu Fabra deia: "A tot arreu del món, quan en un domini lingüístic s'ha produït una literatura, veiem formar-s'hi, i regnar per damunt de la llengua parlada multiforme, una llengua literària filla d'un *llarg i acurat procés de selecció i de fixació*, i això s'esdevingué en les terres de llengua catalana, i els catalans tinguérem la nostra llengua nacional, *on traspuaven a penes les diferències dialectals de la llengua parlada.*" (La cursiva és meva) (Fabra, p. 76). Al meu entendre, aquestes paraules són probablement les més significatives per a delimitar el concepte de llengua nacional de manera correcta: una selecció que silencia necessàriament la variació. Ningú abans que ell no ho digué en termes tan clars. O potser hauríem de recular fins a l'objectiu del Dante de superar la variació lingüística per tal d'arribar a un vulgar il·lustre, que exposa a *De vulgare eloquentia*.

Les característiques accentuades de cada lloc són un tresor de dues cares. Les especificitats es poden remarcar com a constituents d'una unitat més gran, però també es poden tractar com a característiques que no encaixen en aquesta unitat major i generar així el sentiment de secessió.

En els corrents secessionistes, mai no s'arriba a complaure el desig de qui els defensen en el grau d'acceptació de la variació, fins a la separació definitiva; a major consideració dels localismes, major sol·licitud d'admetre'ls, sense límits, en un procés que teòricament i pràcticament arriba a la divisió de llengües diferents.

Vet aquí que la perspectiva per la compacitat de la llengua catalana, com ja veia Pompeu Fabra, no ha de ser la concessió en contra de la unitat: "En morfologia és molt més difícil d'aconseguir la uniformació; no solament difícil, ans impossible: si un dialecte diu *pateix* i un altre *patix*, si un dialecte diu *canto* i un altre diu *cante*, i un altre *cant*, l'adopció en la llengua escrita d'una forma única no pot ésser sense sacrificar l'una o l'altra d'aquestes variants dialectals." (*De la depuració de la llengua literària*, dins *La Nova Revista*, 1927, núm. I. 1).

El nom de les llengües, com la variació, també és una qüestió ideològica. L'acceptació d'un sol nom genèric manifesta el grau de cohesió de la comunitat que comparteix l'idioma. I, igualment com en la variació diatòpica, la voluntat de recórrer a realitats més petites respecte a la unitat major pot tenir direccions diferents, les mateixes que hem indicat en parlar de la variació dialectal: qui tria la denominació a partir del lloc determinat petit o ho fa per donar vigor al territori propi en perjudici del territori unitari general, és a dir, practica un localisme, actitud que es dona en major o menor grau segons la realitat sociolingüística de la llengua: a major anormalitat, major tendència a denominacions específiques reivindicatives de parcel·les petites; o bé

defensa una denominació diferent a la genèrica solament per afeblir i difuminar definitivament la comunitat general en benefici d'una nova comunitat que es considera més gran i més prestigiosa, encara que històricament, lingüísticament, culturalment sigui aliena.

8. Normatives alternatives

Una de les manifestacions més contundents de l'amenaça de la secessió és la producció de normativa alternativa a l'establerta oficialment per a una llengua. No és debades que existeixi la creença popular que la diferència entre una llengua i un dialecte és que aquella té una gramàtica i aquest, no; certament que no és així, però no és menys veritat que aquesta opinió respon al caràcter emblemàtic que tenen la gramàtica i el diccionari normatius en qualsevol idioma.

La resistència forta a l'acceptació de les normes gramaticals i lèxiques que resultaren de la labor que liderà Pompeu Fabra, responia en el fons a una actitud especialment pregona de valorar correctament les conseqüències transcendents d'admetre o rebutjar allò que es proposava des de l'Institut d'Estudis Catalans. Sortosament Fabra n'era conscient, perquè ell com ningú coneixia la incidència política en la tasca de la confecció de les bases per a una llengua nacional. Fabra no volia ni diferents centres codificadors, ni normes independents, per molt que poguessin confluïr. Fer una gramàtica o un diccionari alternatius als reconeguts acadèmicament és la declaració d'hostilitat lingüística simbòlicament més greu possible, al marge de l'acceptació social que podrà tenir la proposta que hom passi. Res no pot anar més en contra de la unitat lingüística que l'elaboració d'una normativa específica per a un territori, encara que sigui en nom del respecte a la variació; vegem, si no, quines llengües fortes, amb poder, tenen actuacions d'aquesta mena.

9. Disciplina lingüística i lleialtat nacional

La disciplina quant a la normativa esdevé imprescindible, perquè té un paper essencial: fer que la llengua que hom parla sigui una i no una altra. Pompeu Fabra ho entengué així, fins al punt que relacionà l'acceptació de la normativa gramatical i lèxica amb el patriotisme: "L'escriptor qui menysprea o ignora la tasca del gramàtic és un mal escriptor i un *mal patriota*." (La cursiva és meua) (*La Revista*, I, núm. 2, del 10 de juny de 1915).

Encara que a l'hora de valorar la codificació hom tendeix, solament amb una mica de raó, a relacionar-la especialment en un determinat territori de la llengua que sigui, aquesta és una suposició que estrictament no es dona mai. Així, respecte al català s'ha dit que Barcelona ha estat l'exemple per a la seva normativització: qui afirma això, no ha sentit mai, diccionari i gramàtica de Pompeu Fabra en mà, com es parla a Barcelona. Ni en la fonètica, ni en el lèxic, ni en la morfologia, ni en la sintaxi, a Barcelona no es parla segons el codi fabrià. Altra cosa és que hi hagi solucions lèxiques, morfològiques i sintàctiques diatòpiques que no apareguin al diccionari i a la gramàtica, però això no significa que el que hi és formi part de cap dialecte en particular.

10. La codificació de la llengua catalana de Pompeu Fabra i de l'Institut d'Estudis Catalans

L'obra gramatical i lèxica de Pompeu Fabra i l'obra preceptiva de l'Institut d'Estudis Catalans han rebut, tan fortament com injustament, les conseqüències dels judicis i els prejudicis a què m'he referit, a l'hora de valorar els treballs respectius.

S'esdevé que no sabem prou clarament què és dialectal, en el sentit de no barceloní ni central, i què no ho és. Hi ha la tendència a creure's que una determinada solució és exclusiva de tal o de tal altra zona, i, en canvi, resulta que té un amplíssim abast geogràfic.

Ningú no pot negar amb arguments de pes que la llengua literària catalana s'ha bastit sobre la base del criteri composicional. Certament que els parlars centrals hi tenen més protagonisme, però hi ha unes raons històriques, polítiques, econòmiques, culturals, de què mai no podem prescindir, que ho justifiquen.

Qui ha aprofundit la labor de normativització de Pompeu Fabra i en la de l'Institut d'Estudis Catalans sap que hi són presents immancablement, entre d'altres, els següents punts de vista: 1) Tradició (al Diccionari trobem *granera*, *arena*, *corder*, *nirvi*, etcètera). 2) Extensió geogràfica (al Diccionari trobem *melic*, *madeixa* ('troca'), *torcar* ('netejar'), etcètera). 3) Suplència d'un castellanisme (*arrasit*, per "despejat", *femeller*, per "mujeriego"). 5) Popularitat o formes emblemàtiques (*fel sobreixit* al costat d'*icterícia*, *eixir* al costat de *sortir*). 6) Aprofitament de matisos (oposició semàntica, però també gramatical: *llançar/llençar*, *aquest/aqueix*, *ací/aquí*, *seu*, *seus/llur*, *llurs*, *li ho/l'hi*, *la hi/l'hi*, *li'n/n'hi*).

Probablement, si la Renaixença que va viure Catalunya s'hagués produït en termes semblants en algun altre territori, hauria estat allí on s'hauria forjat la codificació del català. Però les coses són com són i la història és la que és.

Posteriorment, durant el segle XX i ara a principis del XXI, l'Institut d'Estudis Catalans ha crescut considerablement en nombre de membres, sense comparació respecte a principis del segle passat. Les possibilitats i les necessitats d'intercanvis científics, literaris, de pensament també són molt més freqüents i factibles i imprescindibles. En el nou context, l'Institut no ha volgut abandonar les línies generals que inspiraren Fabra en l'elaboració de la normativa. Però el context polític i cultural generals obliga a unes atencions especials i diferents respecte a les que eren necessàries fa un segle. Precisament la divisió politicoadministrativa que s'ha consagrat amb la democràcia comporta que hi hagi d'haver un capteniment especial quant a la relació unitat/variació. Altrament, l'Institut d'Estudis Catalans ha estat reconegut com l'autoritat lingüística per a tots els territoris de llengua catalana, i no solament per a Catalunya, la qual cosa, hem de dir-ho clarament, ha creat suspicàcies i recels fora del Principat, els quals han estat i són manipulats políticament en benefici d'interessos que sovint amenacen amb la ruptura. El coneixement científic i històric de la variació ha avançat molt, la qual cosa permet aplicar més objectivitat a les decisions sobre l'acceptació dels dialectalismes.

Hi ha un fet que em sembla el més simptomàtic pel que fa a la voluntat de l'Institut d'Estudis Catalans de considerar la variació: l'acollida en el seu si, per voluntat pròpia, que s'ha reflectit explícitament en els estatuts i en reglament de la corporació, de representants de tots els territoris de la llengua catalana. Així, en el cas concret de l'elaboració i l'actualització de la codificació, els processos a la Secció Filològica i a l'Institut en general permeten que siguin científics parlants de les principals zones de llengua catalana els qui proposin i defensin la variació gramatical i lèxica que hi cal incloure. I per descomptat el funcionament de la Secció Filològica i de l'Institut fa del

tot innecessària l'existència de qualsevol altra pretesa iniciativa d'elaboració de normativa de la llengua catalana. Basta veure els percentatges de membres de la SF i de l'IEC que són de fora del Principat de Catalunya. Una sola llengua reclama una única autoritat lingüística i una única normativa.